

ИНСТИТУТ БОТАНИКИ
АКАДЕМИИ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ЛИТОВСКОЕ БОТАНИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО

ЮРГИС ПАБРЕЖА
(1771—1849)

Jurgis Pabrėža (1771–1849) [straipsnių rinkinys]. Lietuvos TSR
Mokslų akademijos Botanikos institutas. Lietuvos botanikų draugija
[redakcinė kolegija: K. Jankevičius (vyr. redaktorius) ... et. al.],
Vilnius: [Mintis], 1972, 122 lap.

Redakcinė kolegija

J. Dagys
K. Jankevičius (*vyr. redaktorius*)
J. Kruopas
A. Lekavičius
V. Petrauskas (*ats. redaktorius*)

Редакционная коллегия

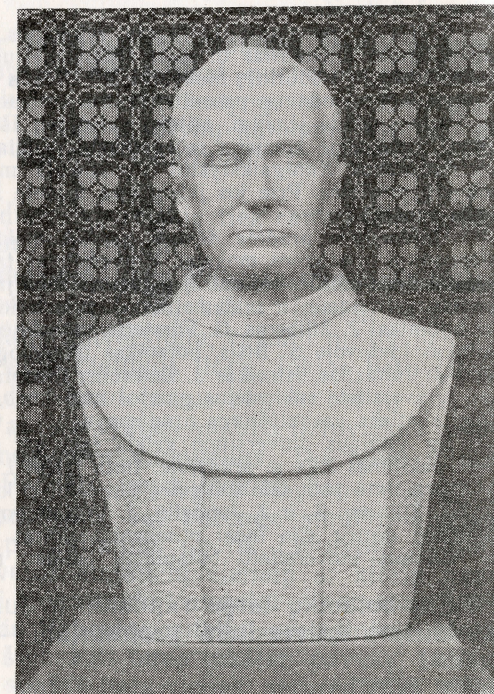
И. Дагис
И. Круопас
А. Лякавичюс
В. Петраускас (*отв. редактор*)
К. Янкавичюс (*гл. редактор*)

Ižymus Lietuvos gamtininkas Jurgis Pabrėža

Karolis Jankevičius, Algirdas Lekavičius

XVIII a. antroje pusėje pačioje Žemaitijos šiaurėje gimė du ižymūs lietuvių kultūros veikėjai. Viena iš jų — humanitarinių mokslų atstovo, istoriko ir rašytojo Simono Daukanto — vardas žinomas plačiai, nes didžioji jo veikalo dalis buvo išspausdinta ir jis pats turėjo laimės juos pamatyti. Daukanto kūriniai, išgarsindami jų autorių, paplito Lietuvoje ir už jos ribų.

Antrasis jų — Jurgis Pabrėža — pirmiausia buvo gamtos mokslų mylėtojas ir kūrė botanikos, medicinos ir geografijos disciplinų veikalus. Daugelis jo kūrinių buvo skirti paprastiems žmonėms, mokantiems tik lietuviškai, bet niekas nesiėmė jų leisti, nes to meto Lietuvos inteligentija daugiausia kalbėjo lenkiškai. Pats Pabrėža neturėjo nei laiko, nei lėšų rūpintis savo veikalo spausdinimu, ir jam neteko matyti jų išspausdintų. Tik po jo mirties dienos šviesą išvydo [2] (1900 m.) dalis jo pagrindinio veikalo „Taisyklės augumynis [...]“ [23] — vienintelis stambesnis botaninis J. Pabrėžos veikalas. Dėl to J. Pabrėžos vardas ligi šiol mažiau žinomas mūsų visuomenei, nors jo nuopelnai botanikos mokslui, o ypač lietuviškajai jos terminologijai, yra labai dideli.



1 pav. Jurgio Pabrėžos biustas, liaudies meistro iš Salantų Petro Kalendos 1970 m. išskaptuotas iš liepos medžio, remiantis žmonių pasakojimais (foto K. Raulinaičio)

F. Engelsas yra rašęs, kad mokslas vystosi tokiu greičiu, kuris yra proporcingas žinių, paveldėtų iš praėjusių kartų, masei.

Remdamiesi šiuo teiginiu, pabandysime peržvelgti bent pagrindinius socialinius-ekonominius bei švietimo raidos Lietuvoje momentus, charakterizuojančius J. Pabrėžos gyvenimo laikotarpį — XVIII a. pabaigą — XIX a. pradžią.

Visuomeniniam gyvenimui Lietuvoje XVIII a. pabaigoje didelę įtaką darė tuomet Prancūzijoje vykusio revoliucija, jos idėjos. Lietuvos miestiečiai ir bežemiai bajorai reikalavo reformų. Kai kurios reformos buvo įvykdytos. Nors jos ir nepakeitė valstybės feodalinio-baudžiavinio pobūdžio, tačiau palietė feodalinės dūduomenės interesus. Buvo panaikintos feodalų privilegijos užsienio prekybos srityje, apribota veto teisė seimuose, reformuota kariuomenė ir teismai, valstybės finansai. Prekybos ir pramonės srityje buvo laikomasi merkantilizmo¹. Valstiečių klausimu ėmė įsivyrėti fiziokratų² idėjos, paplitusios Prancūzijoje.

XVIII a. antroje pusėje žymiai pagyvėjo Lietuvos ūkis. Ėmė plisti amatai ir prekyba. Imta gerinti žemdirbystę, didinant ariamos žemės plotus, naudojant trąšas, taikant primityvias melioracijos priemones. Žemės ūkyje pradėta plačiau naudoti samdomąjį darbą.

Sis laikotarpis Lietuvoje — tai baudžiavinio ūkio irimo ir kapitalistinių santykių atsiradimo laikotarpis.

XVIII a. pabaigoje Lietuvoje vykdomos reikšingos švietimo reformos. 1773 m. panaikinamas didžiausias to meto reakcionierius — jėzuitų ordinas, kuriam priklausė daugumas kolegijų (vidurinių mokyklų) ir Vilniaus akademija (universitetas). Mokyklų reikalų tvarkymas perduodamas pasaulietiskai organizacijai — Edukacinei komisijai. Milžiniški turtais, kuriuos valdė jėzuitai, atiteko valstybei. Iš jų buvo sudarytas fondas mokykloms išlaikyti. Edukacinė komisija reorganizavo Vilniaus akademiją, kuri buvo pavadinta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiąja mokykla. Jai buvo pavesta visų vidurinių mokyklų priežiūra. Prie jos įsteigiama trimetė Mokytojų seminarija mokytojams pasauliečiams ruošti.

Universitete pradėta dėstyti gamtos mokslai, fizika, chemija, aukštoji matematika, astronomija, medicinos mokslai. Universitetas tapo stambiu mokymo, mokslo ir pažangios visuomeninės minties židiniu. Jį išgarsino tokie įžymūs mokslininkai, kaip astronomas M. Počobutas, astronomas ir matematikas J. Sniadeckis, pažangūs to meto mokslininkai profesoriai botanikai Z. Žiliberas, G. Forsteris, mokslinės anatomijos, fiziologijos ir farmacijos pradininkas Lietuvoje S. Bisis, botanikas ir zoologas S.-B. Jundzilas bei jo giminaitis botanikas J. Jundzilas, istorikas J. Lelevelis, filosofas A. Daugirdas ir daugelis kitų.

Universitete suklestėjus gamtos mokslams, kai kurių profesorių veikloje ėmė reikštis materialistinės pasaulėžiūros pradmenys.

Su Vilniaus universiteto veikla taip pat susijęs bendras nacionalinės lietuvių kultūros pakilimas XIX a. pradžioje. Imta tyrinėti Lietuvos istoriją, rinkti lietuvių tautosaką, leisti praktinio pobūdžio knygelės liaudžiai ir kt.

Z. Žilibero, S. ir J. Jundzilių, J. Volfgango, S. Gorskio darbai Vilnių padarė stambiu botanikos centru. Čia buvo atliekamas rimtas tiriamasis darbas, ypač floristikos srityje. Su Vilniaus universiteto botanikais palaikė ryšį provincijoje dirbę botanikai.

Šių botanikų tarpe randame ir Jurgį Pabrėžą, kuris susirašinėjo su kai kuriais universiteto profesoriais — J. Jundzilu, farmacininku ir far-

¹ Merkantilizmas — ekonominė teorija ir politika, kurios atspindėjo prieš pramoninį kapitalą buvusios epochos prekybinio kapitalo interesus.

² Fiziokratai — XVIII a. II pusės prancūzų buržuaziniai ekonomistai, kurie žemę ir žemdirbystę pripažino vieninteliais turto šaltiniais, o žemės ūkio darbą — vieninteliu gamybinio darbu.

makologu J. Volfgangu. Lenkų profesorius B. Hrineveckis, 1913—1914 m. pabuvojęs Žemaitijoje ir susipažinęs su J. Pabrėžos naudota literatūra, pažymėjo, kad, peržvelgęs jo biblioteką, jis mintimis persikėlęs į Vilniaus universiteto aukso laikus, nes iš lentynų vaizdžiai bylojo Jono ir Andriaus Sniadeckių, Jundzilių, Žilibero, Gorskio ir daugelio kitų vardai.

J. Pabrėžos ryšiai su Vilniaus universitetu pasireiškė ne tik per šio universiteto profesorių sukurtą botaninę bei apskritai gamtos mokslų literatūrą. Yra žinoma, kad J. Jundzilas 1821 m. keliavo po Žemaitiją, pasiekė Palangą, o Kretingoje aplankė J. Pabrėžą. J. Pabrėža taip pat aktyviai susirašinėjo (daugiausia augalų apibūdinimo klausimais) su universiteto profesoriumi J. Volfgangu.

Suprantama, kad J. Pabrėžos mokymasis Vilniaus universitete 1792—1794 m. ir tolesni jo moksliniai kontaktai su jo profesoriais buvo svarbus veiksnys, padėjęs tirti Lietuvos augaliją. Tačiau vien to buvo per mažą. Tyrimo darbą dirbdamas laisvalaikiu, jis tik dėl nepaprasto darbštumo, atkaklumo ir pasiaukojimo vėlesnėms kartoms galėjo sukaupti ir palikti tikrai reikšmingą mokslinį lobį.

Būdamas nepaprastai stropus ir darbštus, gyvendamas beveik asketiškai, J. Pabrėža sugebėjo palikti daugiau kaip 4 tūkst. puslapių rankraščių rašinių gamtos mokslų, medicinos klausimais ir žodynų. Iš jų 2588 puslapiai rašyti lietuvių kalba, o 1569 — lenkų ir lotynų kalbomis. Be to, yra išlikę apie 4000 puslapių religinio turinio, daugiausia pamokslų, rankraščių.

Kad geriau būtų galima įsivaizduoti, ką reiškia tiek rankraščių, reikia prisiminti, kokiomis sąlygomis jie buvo ruošiami.

XVIII a. pabaigoje — XIX a. pradžioje, kada Pabrėža mokėsi ir dirbo, Lietuvos moksle vyravo, kaip jau minėta, lenkų kalba. Lenkų, taip pat lotynų kalbomis buvo dėstoma Vilniaus universitete, rašomi ne tik bendro pobūdžio vadovėliai, bet ir veikalai apie Lietuvos florą. Jokios lietuviškos terminijos, išskyrus kai kuriuos liaudies naudojamus augalų bei jų atskirų dalių pavadinimus, nebuvo. Ir štai Pabrėža ryžtasi sukurti lietuviškus botanikos, geografijos ir kai kuriuos medicinos vadovėlius. Tai buvo milžiniškas uždavinys, tuo labiau, kad Pabrėža nepasitenkino bendru augalų ir kai kurių dažnesnių jų rūšių aprašymu, bet parengė smulkų augalų morfologijos vardyną ir sugalvojo pavadinimus ne tik Lietuvoje augantiems augalams, bet ir daugeliui svetur augančių vienaip ar kitaip naudingų augalų rūšių. Nebuvo užmiršti ir žemesnieji augalai — samanų, kerpės, grybai. Daugeliui genčių ar rūšių Pabrėžos suteikti pavadinimai buvo gana tikslūs ir yra naudojami ligi šiol. Kiti buvo mažiau pavykę, tačiau reikia nepamiršti, kad autorius juos sukūrė pats vienas, neturėdamas jokių rašytinių ir labai mažai gyvosios kalbos pavyzdžių; ir tai atliko per keletą ar keliolika metų vos susidoroja specialios terminologinės komisijos, sudarytos iš autoritetingų specialistų ir besinaudojančios gausia leksine medžiaga.

Ne mažiau sunkus uždavinys, rašant „Lietuvos florą“, arba, kaip ją autorius vadino, „Taislių auguminių“, teko Pabrėžai ir dalykiniu požiūriu. Nors prieš pradėdamas šį darbą, jau buvo išleistos Ž. Žilibero bei S.-B. Jundzilo Lietuvos „Floros“, tačiau jos buvo parengtos, remiantis medžiaga, surinkta daugiausia Vilniaus apylinkėse arba tolokai į pietus nuo Vilniaus. O Pabrėžai rūpėjo aprašyti pirmiausia Žemaitijoje randamus augalus, nurodant, kur ir kokiomis sąlygomis jie auga. Jo tikslas buvo, kaip jis pats rašė, padėti žemaičiams valstiečiams gerai pažinti augalus — naudinguosius sau rinkti, o nuodingųjų saugotis. Užsibrėžęs tokį tikslą, jis turėjo daug ekskursuoti, rinkti ir tvarkyti herbarus, užrašinėti. Visa tai reikėjo suderinti su savo tiesioginėmis kunigo, o vėliau vienuolio-mokytojo ir pamokslininko pareigomis. Tačiau Pabrėža, jau nuo mažens mylėjęs augalus ir rankiojęs juos, ieškodavo tarnybos su kiek galima mažesniu, tenkančiu jo luomui apkrovimu, kad galėtų atsidėti savo pamėgtam darbui.

Tačiau savo sumanyto tikslo Pabrėža negalėjo pasiekti ne vien dėl to, kad jo raštai nebuvo išspausdinti. Mat, jo suplanuotas ir parengtas „Taislius“ buvo didžiulis (beveik tūkstančio rankraščio puslapių) botanikos vadovėlis, skirtas ne paprastiems Žemaitijos baudžiauninkams. Jeigu jis ir būtų buvęs atspausdintas, eilinis skaitytojas vargiai juo būtų galėjęs pasinaudoti. Faktiškai tai buvo pagal to meto aukštosios mokyklos programas parengtas augalų morfologijos ir sistematikos kursas, taip pat Lietuvos augalų aprašymas pagal kiek pakeistą Linėjaus sistemą. Tuo jis nedaug skyrėsi nuo kitų, pvz. S.-B. Jundzilo, botanikos vadovėlių bei „Florų“, išleistų Vilniuje, tačiau tai buvo pirmasis šios srities veikalas lietuvių kalba, ir tai buvo ir yra pagrindinė jo vertė, lygiai kaip ir prieš tai parengtų lietuvių kalbos žodynų.

Nors daug laiko ir energijos skyrė savo pamėgtajai botanikai, Pabrėža neatitrūko ir nuo liaudies gyvenimo, jos vargų, kasdieninių rūpesčių. Jis matė, kaip kenčia valstiečiai nuo ligų, suprato, kad jiems reikia skubesnės ir realesnės pagalbos. Turėdamas tam tikrą medicininį pasirengimą, kurį gavo, klausydamas ir medicinos paskaitų Vilniaus universitete, jis ėmėsi rinkti vaistinius augalus, gaminti iš jų vaistus, taip pat versti iš kitų kalbų veikalus apie vaistažolių panaudojimą ir kitus ligų gydymo būdus bei pats rašyti tokius rašinius. Iš tolimų apylinkių į jį kreipdavosi žmonės, kuriems jis negailėdavo vaistų ir gerų patarimų. Visa tai Pabrėža darė be jokios naudos sau, neimdamas atlyginimo.

Visos J. Pabrėžos veiklos variklis buvo meilė mokslui, paprastiems žmonėms ir gimtajam kraštui. Apie tai galime spręsti iš išlikusių jo rankraščių, kuriuose neretai nurodomas pradėto darbo tikslas, ir jo amžininkų, pirmiausia M. Valančiaus, atsiliepimų, taip pat pasekdami visą jo gyvenimo kelią. Tokiu kilniu gyvenimu Pabrėža išliko ligi šiol gyvas tų apylinkių, kur jis gyveno ir dirbo, žmonių atmintyje, nors šiais metais jau pažymėjome 200 metų nuo jo gimimo ir 122 metų nuo jo mirties sukaktis.

Siekiant plačiau supažindinti plačiąją visuomenę su pirmuoju lietuviškosios gamtos mokslų terminijos kūrėju, Žemaitijos floros tyrinėtoju,

taip pat poetu ir rašytoju Jurgiu Pabrėža, ir skirtas šis autorių kolektyvo parengtas leidinys. Reikia manyti, kad J. Pabrėžos gyvenimas, jo daugiapusė veikla bus nagrinėjama dar giliau ir plačiau. To jis tikrai nusipelnė.

Выдающийся литовский естествоиспытатель Юргис Пабрежа

К. Янкавичюс, А. Лякавичюс

Резюме

Во II половине XVII в. северная часть Жямайтии (Западная Литва) дала Литве 2 знаменитых деятелей литовской культуры. Один из них — Симонас Даукантас, широко известный литовский историк и публицист. Другой, 200-летие со дня рождения которого исполнилось в этом году, Юргис Пабрежа, не имел счастья увидеть изданными своих словарей и работ по естественным наукам, и имя его известно немногим.

Свой вклад в создание литовской терминологии по ботанике и многочисленные произведения по ботанике, медицине, географии он оставил в виде рукописей, которые составляют свыше 4000 страниц на литовском языке и почти 1600 страниц на польском и латинском языках. Осталось также около 4000 стр. рукописей на религиозные темы, в большинстве проповедей. Приведенные цифры выразительны сами по себе, но еще более титанической покажется вся выполнена Ю. Пабрежой работа, если учесть те трудные условия, в которые она проводилась.

В те времена в общественной жизни Литвы господствовал польский язык. На польском и латинском языках читались лекции в Вильнюсском университете, в котором Пабрежа учился. На этих языках издавались все научные труды. Однако под воздействием идей Французской революции и национального движения в других странах в Литве все более возрастал интерес к литовскому фольклору, языку, к истории литовского народа.

Желая отдать дань своей родной Жямайтии и помочь угнетаемому ее народу — крепостным крестьянам, Пабрежа решил написать для них впервые на их родном языке труды прикладного характера по естествознанию: руководства по ботанике, географии, некоторым вопросам медицины. Никакой литовской терминологии по названным дисциплинам не было. Пабреже пришлось создать как литовские термины по морфологии и систематике растений, так и названия для тысяч видов местной флоры и полезных чужеземных растений. Часть этих названий со временем, конечно, устарело, но значительное их количество твердо вошла в литовскую ботаническую терминологию.

Ю. Пабрежа своими трудами проложил путь к дальнейшим ботаническим исследованиям Западной Литвы, внес неоценимый вклад в фармакологию, изучив местные лекарственные растения. Значительны его заслуги в деле популяризации научных знаний в области прикладных направлений естествознания.

Для ознакомления широких слоев населения с многосторонней деятельностью ученого и просветителя Ю. Пабрежи, неутомимо трудившегося для блага народа, посвящается этот скромный сборник, который, бес сомнения, послужит стимулом для более обстоятельных исследований и оценки его научного и культурного наследия.